

***Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, wybór, opracowanie i przedmowa: Monika Adamczyk-Garbowska, Adam Kopciowski, Andrzej Trzciniński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2009**

Księgi pamięci, będące obecnie coraz częściej przedmiotem zainteresowania historyków, badaczy kultury i regionalistów zajmujących się dziejami gmin żydowskich w Europie środkowo-wschodniej, pozostają nadal źródłem stosunkowo hermetycznym i trudno dostępnym. Na gruncie rodzimej literatury księgom pamięci poświęcono zaledwie kilkanaście artykułów, a wśród części badaczy panuje przekonanie, że przydatność naukowa zawartych tam tekstów jest niewielka, m.in. ze względu na ich wspomnieniowo-upamiętniający charakter. Krytycy podważają ich wiarygodność z uwagi na zbyt płytkie osadzenie w historycznym materiale źródłowym, a także z powodu braku krytyki źródeł. Sceptycznie ocenia się wartość publikowanych tam artykułów i materiałów ikonograficznych, wskazując na błędy rzeczowe, błędy w pisowni nazw geograficznych i nazwisk, czy też brak podpisów pod fotografiami, co bywa powodowane mało profesjonalną redakcją poszczególnych tomów. Wydaje się jednak, że choć ksiąg pamięci nie można traktować jako źródeł *stricte* historycznych, mogą służyć jako interesujące kompendia na temat poszczególnych społeczności żydowskich i zawierają cenne materiały, uzupełniające luki w rodzimej historiografii. W przedmowie redaktorzy antologii *Tam był kiedyś mój dom...* – przygotowanej w ramach grantu badawczego Komitetu Badań Naukowych i przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej – piszą, że księgi pamięci można też traktować jako wartościowe narzędzie edukacyjne, ukazujące z jednej strony wielowymiarowy obraz życia społeczności żydowskich, z drugiej zaś przybliżające problematykę Zagłady, z uwzględnieniem perspektywy indywidualnego doświadczenia ocalonych.

Dzięki antologii, opracowanej przez zespół badaczy z Zakładu Kultury i Historii Żydów UMCS w Lublinie, polscy czytelnicy otrzymali najobszerniejszy spośród wydanych na świecie wybór tekstów, w większości przetłumaczonych na potrzeby tej publikacji z jidysz, hebrajskiego i angielskiego. Pochodzą one z różnych ksiąg pamięci gmin żydowskich z terenów przedwojennej Rzeczypospolitej. Bezpośrednią inspiracją dla powstania tej publikacji była antologia *From a Ruined Garden. The Memorial Books of Polish Jewry*, pod redakcją i w przekładzie Jonathana Boyarina i Jacka Kugelmassa, wydana po raz pierwszy w Nowym Jorku w 1983 roku, a następnie – w formie rozszerzonej – w 1998 roku. Autorzy anglojęzycznej antologii chcieli przede wszystkim przybliżyć amerykańskim czytelnikom ciekawe zwyczaje, obrzędy i legendy Żydów aszkenazyjskich, natomiast twórcy polskiej publikacji, zachowując układ typowy dla ksiąg pamięci, przedstawili przegląd materiałów

poświęconych poszczególnym miejscowościom i ich mieszkańcom. W autorskim i subiektywnym wyborze, podporządkowanym wymogom polskiego czytelnika, znalazły się teksty z jednej strony ukazujące typowe opisy miejsc i wydarzeń, z drugiej zaś – zjawiska i postaci najbardziej charakterystyczne dla poszczególnych ośrodków.

Księga pamięci (hebr.: *sefer zikaron*, jid.: *izkor-buch*) to szczególny rodzaj tekstu o charakterze kronikarskim, łączący elementy literatury pięknej, popularnonaukowej i biograficzno-wspomnieniowej. Dzieła te tworzone były w większości po II wojnie światowej i miały służyć przede wszystkim upamiętnieniu społeczności żydowskich zgładzonych w czasie Holokaustu. Powstawały z inicjatywy osób prywatnych, ziomkostw lub innych instytucji, zarówno w Izraelu, jak i w innych krajach żydowskiej diaspory, głównie w Stanach Zjednoczonych i Argentynie. Były przygotowywane przez pojedyncze osoby lub też przez specjalnie powoływane komitety redakcyjne, których członkowie zbierali i opracowywali materiały archiwalne oraz dokumenty powojenne – wspomnienia czy teksty literackie.

Księgi te odwołują się zarówno do dawnych kronik kahalnych (tzw. *pinkasów*), w których spisywano informacje dotyczące rozmaitych wydarzeń i postaci, jak i do *memorbücher* – ksiąg upamiętniających ofiary pogromów i antyżydowskich wystąpień. Idea tworzenia tego typu dzieł, dokumentujących śmierć poszczególnych osób i całych społeczności, jest – z przyczyn historycznych – wpisana w tradycję Żydów aszkenazyjskich. Pierwsze *memorbücher*, zawierające opisy zająć oraz nazwiska ofiar, powstawały już w okresie średniowiecza na terenach współczesnych Niemiec i Szwajcarii. Tradycja tworzenia tego rodzaju kronik trwała w Europie zachodniej do XVIII w., na wschodzie kontynentu zaś przetrwała aż do międzywojnia. I tak w księdze wydanej w 1937 r. w USA upamiętniony został pogrom Żydów w Felsztynie (Ukraina), gdzie w 1919 r. z rąk miejscowej ludności zginęło ok. 600 Żydów. W tej publikacji, obok listy ofiar i relacji z pogromu, pojawiły się także dodatkowe części – jedna dotycząca historii Żydów w Felsztynie oraz druga, gdzie opisano późniejsze losy mieszkańców miasta, którzy wyemigrowali do USA. Jak podkreślali autorzy publikacji z 1937 r., księga ta miała stanowić symboliczny nagrobek, pomnik ku czci pomordowanych.

Powojenne księgi pamięci upamiętniające Zagładę zachowały układ wypracowany w 1937 r. Po wstępie jako pierwszy pojawia się w nich zazwyczaj rozdział poświęcony historii gminy, dalej zaś informacje dotyczące życia społeczno-kulturalnego i politycznego w okresie międzywojennym, opracowania poświęcone poszczególnym wydarzeniom, instytucjom i postaciom – zarówno rabinom, działaczom i najbardziej poważanym osobistościom, jak i prostym krawcom, szewcom, żebrakom oraz miejscowym dziwakom i szaleńcom. W księgach pamięci czytelnik znajdzie opracowania popularnohistoryczne, teksty literackie, spisywane po wojnie wspomnienia ocalonych, ale również lokalne legendy, opowieści o cudach miejscowych cadyków. Większość ksiąg ilustrują ocalałe fotografie rodzinne, zdjęcia należących do gminy obiektów, a także reprodukcje grafik, obrazów i pocztówek oraz dokumentów tekstowych – począwszy od przywilejów nadawanych gminom

żydowskim po manuskrypty rabinów, wycinki z lokalnej prasy, reklamy, zapisy nutowe czy odciski pieczęci. Ważne są także zamieszczane w księgach materiały kartograficzne, tj. mapy i plany poszczególnych miasteczek, zarówno profesjonalne, jak i sporządzane po amatorsku. Wszystko to służy jednemu celowi: symbolicznemu odtworzeniu, ocaleniu i upamiętnieniu nieistniejącego już świata żydowskich społeczności. Charakterystyczna dla ksiąg pamięci quasi-encyklopedyczna forma oraz łączenie różnych gatunków literackich jest, jak wskazują autorzy antologii, ważnym elementem tradycji, ilustrującym synkretyczny charakter żydowskiej wyobraźni i pamięci społecznej.

W większości powojennych ksiąg osobna część poświęcona jest wydarzeniom związanym z Zagładą. Często mówią już o tym tytuły poszczególnych ksiąg, np. *Churbn Częstochow* [Zagłada Częstochowy], *Churbn Lewertow* [Zagłada Lubartowa], *Sefer Buczacz; macewet zikaron li-kehila kedosza* [Księga Buczacza. Macewa pamięci świętej gminy], czy *Jad wa-szem li-kehila sze-charewa* [Pomnik poświęcony pamięci unicestwionej gminy] w tytule księgi Opoczna. Obraz życia społeczności żydowskich okresu międzywojennego w księgach pamięci jest zwykle wyidealizowany, z czym kontrastują materiały dotyczące czasów Zagłady i lat powojennych. Znajduje się w nich wiele konkretnych, choć często trudnych do zweryfikowania informacji, dat i nazwisk, gdyż intencją autorów opracowań było przedstawienie jak najbardziej wiarygodnego świadectwa. Materiały te ukazują m.in. udział żydowskich żołnierzy w walce zbrojnej we wrześniu 1939 r., sytuację w gettach, działalność Judenratów i policji żydowskiej, losy Żydów w obozach pracy, obozach koncentracyjnych i obozach zagłady, kwestie dotyczące zaangażowania ludności nieżydowskiej w ratowanie Żydów, a także problem kolaboracji ludności polskiej z okupantem. Ciekawe są teksty odnoszące się do losów Żydów po Zagładzie, tj. m.in. świadectwa powojennych powrotów do rodzinnych miejscowości, doświadczenia związane z emigracją do Palestyny, a po 1948 r. – Izraela, a także do innych krajów, oraz informacje o próbach odbudowywania społeczności żydowskich w różnych miejscach. Wśród zamieszczanych w księgach pamięci materiałów dotyczących Zagłady większość stanowią relacje świadków i ocalonych, spisywane często specjalnie na potrzeby przygotowywanej księgi. Są to sprawozdania, ale też pełne emocji wspomnienia. W księgach publikowane są także często materiały źródłowe z czasów okupacji, tj. m.in. przedruki dokumentów wydawanych przez niemiecką i żydowską administrację, a także akta procesowe zbrodniarzy wojennych, przechowywane w różnego rodzaju archiwach.

Układ antologii *Tam był kiedyś mój dom...*, zawierającej 157 tekstów pochodzących z 78 ksiąg pamięci, odzwierciedla kompozycję większości tego typu publikacji. Po wstępie wyjaśniającym okoliczności powstania księgi znajduje się część zawierająca opisy przeszłych dziejów poszczególnych miejsc, teksty poświęcone życiu codziennemu w okresie międzywojennym, fragmenty odmalowujące życie kulturalne, społeczne i polityczne, a także teksty opisujące najbarwniejsze postacie i ważne wydarzenia, jakie miały miejsce w poszczególnych ośrodkach. W dalszej części znajdują się artykuły poświęcone czasom Zagłady oraz powojennym powro-

tom ocalonych w rodzinne strony. Ze względu na polskiego czytelnika redaktorzy antologii poświęcili jedną z części relacjom polsko-żydowskim. Publikację uzupełnia słowniczek terminów judaistycznych, wykaz istniejących ksiąg pamięci, bibliografia przedmiotu, indeksy osób i nazw geograficznych, a także mapa, na której zaznaczone zostały wszystkie miejscowości w granicach dawnej Rzeczypospolitej posiadające własne księgi pamięci.

Jak podkreślają twórcy antologii, jednym z istotnych celów publikacji było za-inspirowanie czytelników do prowadzenia dalszych, samodzielnych poszukiwań dawnej, często zapomnianej tożsamości kulturowej ich rodzinnych miejscowości. Drugim – chęć zainteresowania księgami pamięci lokalnych badaczy oraz instytucji zajmujących się historią regionu, by skłonić ich do wydawania przekładów kolejnych ksiąg. W ten sposób – upamiętniając i wzywając innych do upamiętniania – lubelska antologia wypełnia cel autorów wszystkich ksiąg pamięci.

Jak zostało powiedziane wyżej, księgi pamięci można też potraktować jako materiał źródłowy, zwłaszcza dla społecznie i kulturowo zorientowanej historiografii, a także historycznie ukierunkowanej socjologii i badań kulturowych. Po pierwsze, księgi pamięci są dziś często jedynym dostępnym źródłem wiedzy o pewnych wydarzeniach, zwłaszcza z czasów Zagłady, gdyż przeważnie dokumentacja historyczna poszczególnych społeczności żydowskich została zniszczona w czasie Holokaustu. Po drugie, znajdujące się w księgach materiały wspomnieniowe, zwłaszcza te dotyczące czasów Zagłady, mogą mieć – jak wskazuje m.in. cytowany we wstępie antologii Jehoshua Rotenberg – wartość dokumentów historycznych, po zweryfikowaniu przez komitet redakcyjny danej księgi oraz przez innych mieszkańców danej miejscowości. Po trzecie, księgi pamięci dają współczesnym polskim czytelnikom możliwość konfrontacji z perspektywą ocalonych z Zagłady Żydów. Dzięki księgom pamięci możliwe jest zatem poszerzanie horyzontów naszego zbiorowego doświadczenia i pamięci historyczno-kulturowej, dostrzeganie obszarów, które przez lata były pomijane i marginalizowane przez rodzimą historiografię, konfrontowanie „dyskursu historii” z „dyskursem pamięci” oraz przełamywanie polonocentrycznego ujmowania dziejów Rzeczypospolitej. Publikację tę można zatem, jak się wydaje, postrzegać dwojako. Z jednej strony jest ona odrębną księgą pamięci, służącą upamiętnieniu zgładzonych społeczności, z drugiej zaś – zbiorem tekstów ukazujących wielowymiarowość i złożony charakter życia społeczności żydowskich w Polsce przed II wojną światową, katastrofę Zagłady oraz działania na rzecz odbudowywania żydowskiego życia po wojnie.

Marta Kubiszyn